

RECENZJA
ROZPRAWY DOKTORSKIEJ MGR KATARZYNY SZULC
„Powojenny spór o architektoniczną tożsamość Finlandii/ The post-war dispute
over the architectural identity of Finland”
napisanej pod kierunkiem dr hab. Jerzego K. Kosa
w Instytucie Historii Sztuki, Wydział Nauk o Sztuce
Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu,
Poznań 2023

Uwagi ogólne. Struktura pracy

Finlandia, choć nie tak odległa od Polski geograficznie, pozostaje dla nas krajem wciąż nie do końca odkrytym. Zapewne wpływ na to ma fakt, że kierunki podróży Polaków wiodą z reguły na zachód lub południe Europy, znacznie rzadziej na północ i wschód. Tym bardziej cenne jest podjęcie tematu związanego z architekturą fińską przez mgr Katarzynę Szulc. Jak wskazują na to początkowe fragmenty pracy: „Podziękowania” i „Wprowadzenie – moje Helsinki” opracowanie to powstało jako wyraz osobistych pasji Autorki, dzięki długim okresom czasu spędzonym w Finlandii, szczególnie w jej stolicy, autentycznemu zainteresowaniu historią i kulturą tego kraju, a dogłębne zbadanie łączących się z nim zagadnień było możliwe dzięki połączeniu studiów z zakresu historii sztuki ze studiami w Katedrze Hungarystyki Uniwersytetu Warszawskiego. Wszystko to wskazuje, że mgr Katarzyna Szulc jest osobą dogłębnie przygotowaną do podjęcia się zadania przybliżenia kwestii dotyczących architektury i urbanistyki Finlandii. W części wstępnej zapowiada przy tym, że w pracy pragnie przyjąć szerszą perspektywę badawczą, obejmującą oprócz historii sztuki takie dziedziny, jak historia, socjologia oraz uwzględniając pojęcia takie, jak: *genius loci*, nacjonalizm, tożsamość narodowa, postkolonializm, centrum, peryferie. Sygnalizuje tym samym interdyscyplinarny charakter swojej rozprawy.

Praca liczy 254 stron tekstu i 96 ilustracji, czerpanych głównie ze stron internetowych – dziwi nieco brak własnych zdjęć autorki, z dobrze znanych jej Helsinek. Rozprawa ma złożoną strukturę. Poza wymienionymi już wcześniej partiami składa się z obszernego „Wstępu” oraz trzech głównych części poświęconych Placowi Senackiemu (Senaatintori), Placowi Kolejowemu (Rautatintori) i Placowi Obywatelskiemu (Kansalaistori), z których każda rozbita jest na mniejsze rozdziały i podrozdziały, a zakończone „Wnioskami”.

Dysertację wieńczy „Podsumowanie pracy” i dodatkowo jeszcze „Zakończenie”. Cała struktura pracy wydaje się nieco zbyt złożona i niepotrzebnie skomplikowana. Ilustracje zebrane są na końcu i podzielone na części odpowiadające konstrukcji tekstu.

Ocena merytoryczna i uwagi szczegółowe.

Zacząć trzeba od zastanowieniem się nad tytułem pracy, bowiem wydaje się, że niezbyt dobrze odpowiada jej treści. Jak Autorka dobitnie zaznacza już we wstępnych partiach rozprawy skupia się w niej na analizie trzech dużych i znaczących zarówno pod względem artystycznym, jaki i historycznym założeń urbanistyczno-architektonicznych „stanowiących najważniejsze przestrzenie publiczne stolicy Finlandii”. Tak więc jest to *de facto* rozprawa o architektonicznej tożsamości Helsinek, a nie całego kraju. Choć z pewnością kwestie generowane i dyskutowane w stolicy miały szerszy ogólnokrajowy wymiar, to jednak bohaterem pracy jest przede wszystkim krajobraz architektoniczny Helsinek.

Jedną z części „Wstępu” jest prezentacja stanu badań, który zostaje zarysowany w sposób obszerny. Jednakże zwrócić należy uwagę na brak w tym wykazie tak ważnego badacza architektury fińskiej, jak Pekka Korvenmaa - autora monografii jednego z najważniejszych architektów Finlandii, Larsa Soncka, związanego z nurtem „romantyzmu narodowego” (*Innovation versus Tradition. The Architect Lars Sonck. Works and Projects 1900-1910*, Helsinki 1991). Na międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej w 1994 r. w Krakowie pt. *Sztuka około 1900 w Europie Środkowej. Centra i prowincje artystyczne* Korvenmaa wygłosił referat „Między centrum a prowincją. Zalety peryferii”, później opublikowany drukiem w wersji polsko- i angielskojęzycznej (*Między centrum a prowincją. Zalety peryferii* [w:] *Sztuka około 1900 w Europie Środkowej. Centra i prowincje artystyczne*. Materiały międzynarodowej konferencji zorganizowanej w dniach 20-24 października 1994. Pod red. Piotra Krakowskiego i Jacka Purchli, Kraków 1997/ *Neither a Center nor a Province. The Benefits of the Periphery* [w] *Art around 1900 in Central Europe. Art Centres and Provinces*. International conference 20-24 October 1994, Cracow 1999). Pominięcie tak znaczącego autora i ważkiego tekstu, omawiającego w odniesieniu do architektury fińskiej, istotne w omawianej pracy doktorskiej pojęcia „centrum” i „peryferia”, jest istotnym uchybieniem.

Istotą pracy, jak powyżej już wspomniano jest analiza trzech dużych założeń urbanistyczno-architektonicznych Helsinek: 1. Placowi Senackiemu (Senaatintori), 2. Placowi Kolejowemu (Rautatintori), 3. Placowi Obywatelskiemu (Kansalaistori). Każde z tych miejsc ukształtowane zostało w ważnym dla miasta i kraju momencie historycznym. Z

tego względu ich prezentacji towarzyszy obszerne przedstawienie historii Helsinek i Finlandii w danym okresie, połączone z dogłębną analizą sytuacji politycznej i panujących stosunków narodowych. Czy jednak potrzebny był przy tym tak głęboko sięgający w przeszłość, do czasów Tacyta i Ptolomeusza, rys historyczny kraju? Na pewno część ta mogła być znacznie skrócona, tym bardziej, że wiele informacji powtórzonych zostaje krótko później w rysie historycznym Helsinek. To co istotne dla tematyki pracy, a więc rosnące wpływy rosyjskie zakończone włączeniem kraju w granice imperium carów, datują się dopiero od XVIII wieku.

Pierwsze z przedstawionych założeń związane jest z nadaniem krajowi po raz pierwszy w dziejach odrębności administracyjnej i ograniczonej autonomii przez rosyjskich władców, co stało się załącznikiem fińskiej państwowości. Helsinki awansowały zaś do rangi stolicy Wielkiego Księstwa Finlandii. Towarzyszyło temu wytyczenie placu Senackiego i wzniesienie wokół niego szeregu budowli według projektów niemieckiego architekta Carla Ludwika Engla. Plac miał się stać centrum nowych Helsinek i być miejscem reprezentacyjnym. Zgodnie z tymi założeniami Engel zastosował w zabudowie założenia formy klasycystyczne, odpowiadające stylowi epoki. Autorka analizuje zabudowę placu pod kątem krzyżowania się wpływów petersburskich oraz niemieckich, przeniesionych na fiński grunt przez Engla, zadając nieco prowokacyjne pytanie: czy powstała nowa stolica europejska czy może rosyjskie Helsinki to kopia Petersburga? Autorka analizuje poszczególne obiekty, jednak najważniejszemu z nich, luterkańskiemu kościołowi św. Mikołaja poświęca stosunkowo niewiele miejsc. Czy słuszna jest uwaga, że kościół ten wpisuje się w ciąg dużych europejskich świątyń narodowych – można polemizować, podobnie jak powątpiewanie budzi wymienienie wśród tych obiektów warszawskiego kościoła luterkańskiego, który „narodowym” – niezależnie od treści, jakie pod to pojęcie podstawimy - na pewno nie był. Zwrócić należy też uwagę na nieprawidłowe stosowanie przez Autorkę pojęcia neoklasycyzm – termin ten we współczesnej historii sztuki rezerwowany jest do określenia nurtów klasycznych początku XX wieku, a sztukę przełomu XVIII i XIX wieku określamy słowem klasycyzm.

Pojawiają się w tej części pracy interesujące rozważania na temat pojęć: centrum *versus* peryferie, w kontekście Finlandii, kraju na „obrzeżach Europy”. Autorka słusznie nie stosuje tutaj jednoznacznych ocen, wskazując na względność tych pojęć. Formy klasyczne miały wprowadzić Helsinki na arenę europejską, nadać jej rys zachodni, jednak wyraźne wpływy petersburskie wiążą jednocześnie wczesną architekturę miasta z kręgiem sztuki rosyjskiej. Podobne zresztą uwagi można odnieść do klasycyzmu polskiego epoki Królestwa Kongresowego.

W swoich analizach Autorka stosuje szeroki wachlarz pojęć, takich jak wspomniana powyżej dychotomia: centrum-peryferie, ale też: architektura polityczna i kolonialna, co pozwala na dostrzeżenie szeregu interesujących kontekstów i niuansów, kojarzonych ze stosowanymi rozwiązaniami architektonicznymi. Ukazują one plac Senacki jako symboliczne odzwierciedlenie sytuacji Finlandii w granicach imperium rosyjskiego, kraju lojalnego, ale umiejętnie wykorzystującego przyznana autonomię dla rozbudowania swojego potencjału, a Helsinek jako „miniatury Petersburga” (s. 93). W trakcie lektury tych partii tekstu trudno oprzeć się porównaniom z jakże różną sytuacją Polski w tym samym czasie, pozostającej również pod władzą rosyjską. Uzupełnia to autorka szkicowym obrazem życia społecznego i codziennego świeżo mianowanej stolicy, podkreślając ówczesną dominację społeczności szwedzkiej. Treść wzbogacają liczne cytaty, ukazujące zróżnicowane spojrzenie na omawiane tematy, choć ich liczba niekiedy wydaje się być przesadna.

Niezrozumiale jest stwierdzenie na s. 87 jakoby wymóg znajomości języka rosyjskiego blokował dostęp ludności rosyjskiej do stanowisk w Wielkim Księstwie Finlandii – to chyba tylko niezręczne sformułowanie.

Podobne w duchu rozważania i analizy towarzyszą omawianiu kolejnych dwóch ważnych zespołów urbanistyczno-architektonicznych Helsinek powstałych w XX w. Plac Kolejowy spostrzegany jest jako wyraz przemian cywilizacyjnych, rozwoju społecznego i gospodarczego Finlandii i Helsinek na przełomie XIX i XX wieku. Był to okres wyraźnego zwrotu kraju ku Zachodowi - wyraźne stały się wpływy kultury niemieckiej - a jednocześnie poszukiwania źródeł fińskiej tożsamości rozwijającej się zarówno w opozycji do tradycyjnie górujących ekonomicznie Szwedów, jak i rządzących krajem Rosjan. Jak i wcześniej wyrażono uwagę na temat nadto rozbudowanej części historycznej, tak i teraz może pojawić się podobny zarzut. Choć z pewnością rozważania o poszukiwaniu fińskiej tożsamości i odrodzeniu narodowym Finów w ciągu XIX wieku, mogą być interesujące, wydają się jednak nadto rozbudowane i w konsekwencji oddalają czytelnika zbyt daleko od zasadniczego tematu rozprawy.

Na tym tle pojawia się podrozdział o obiecującym tytule „Architekci” (s. 130). Autorka zwraca w nim uwagę na aktywność w tym czasie grupy młodych twórców, których *celem było stworzenie takiej architektury, która byłaby desygnatem tożsamości narodowej*. Wymienieni są tu tacy architekci, jak Herman Gesellius, Armas Lingren, Eliel Saarinen i Lars Sonck. Efektem ich pracy było wykrystalizowanie się na początku XX wieku nurtu określanego w literaturze mianem „romantyzmu narodowego”, ważnego wkładu Finlandii w architekturę europejską. Jednak temat ten nie zostaje rozwinięty i pojawia się dopiero w

dalszych częściach, gdzie autorka pisze o stylu narodowym w fińskiej architekturze – pojawia się nawet podrozdział: „Styl narodowy – Teatr Narodowy i konkursowy projekt na dworzec kolejowy” liczący wszakże ledwie 2,5 strony. W dalszej części tekstu zauważa, że pojęcie „romantyzmu narodowego” stosują głównie obcy autorzy, a Finowie raczej go nie akceptują. Problem stylu narodowego – zjawiska nadzwyczaj interesującego, które przyniosło wiele ważnych dzieł - został jednak w pracy zaprezentowany w zdecydowanie zbyt skromnym zakresie.

Autorka plac Kolejowy nazywa symbolem nowej ery w Helsinkach, podkreślając równocześnie jego unikatowość. Zauważa, że nigdzie indziej dworcowi kolejowemu nie towarzyszą obiekty związane z kulturą i sztuką. Z reguły są to budowle komercyjne, głównie hotele. Helsiński plac zwiastował „narodziny nowoczesnego miasta” w jakie przekształcała się stolica Finlandii w początkach XX wieku, szybko zwiększając liczbę ludności. Z pewnością najbardziej znanym dziełem z tego kompleksu jest dworzec kolejowy autorstwa Eliela Saarinen, choć zamieszczone ilustracje wskazują, że zaczerpnął on wiele z koncepcji innego architekta - Frosterusa - i w ostatecznej formie bliższy był rozwiązaniom modernistycznym niż narodowym. Zmiana koncepcji, odejście od form narodowych, była wyrazem schyłku nurtu „narodowego romantyzmu” w architekturze fińskiej, ale przyniosła jedno z najciekawszych dzieł w architekturze europejskiej początku XX wieku. Zauważyć należy, że autorka gmach ten potraktowała jednak „po mocoszemu” nie poświęcając mu zbyt wiele uwagi.

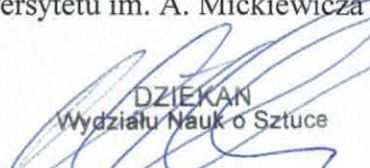
Najobszerniejsza część pracy poświęcona jest trzeciemu, najbliższemu nam czasowo założeniu: placowi Obywatelskiemu. Widać wyraźnie, że uwaga Autorki skierowana jest głównie ku współczesności. Niepotrzebnie jednak, podobnie jak i wcześniej, zbyt wiele miejsca poświęca historii kraju od pierwszej wojny światowej, poprzez odzyskanie niepodległości, po okres po drugiej wojnie światowej. Te kilkadziesiąt lat, choć oczywiście ważnych historycznie, nie znajduje odbicia w omawianym zespole. Plac Obywatelski to koncepcja, która łączy już z Finlandią nowoczesną, z okresem prosperity gospodarczej datującym się od lat pięćdziesiątych XX wieku, po wiek XXI. Podstawą idei było zagospodarowanie terenu sąsiadującego z torami kolejowymi wiodącym do centrum Helsinek i dworca Saarinen. Na plac Obywatelski składa się szereg różnorodnych budowli powstałych w ciągu kilkudziesięciu lat. Z pewnością najbardziej znaną z nich jest gmach Finlandia-talo; dzieło światowej sławy architekta Alvaro Aalto, który rozpoczął pracę nad koncepcją całego założenia już w 1959 r. Jak określa autorka, myślą przewodnią architekta było stworzenie *nowego centrum niepodległej Finlandii*. Idea ta później została zarzucona, ale powrócono do

niej po dłuższej przerwie w latach osiemdziesiątych i jest pod pewnych względem kontynuowana do dzisiaj. W pracy dokładnie opisywane są poszczególne etapy kształtowania założenia, towarzyszące temu spory i polemiki. Wyróżniono architekturę Centrum Muzyki oraz centralnej biblioteki miejskiej, jako przykłady pozytywne. Jednak rezultatem było powstanie zespołu niespójnego, nietworzącego zharmonizowanego kompleksu gmachów. Na zakończenie Autorka dobitnie stwierdza: *Należy podkreślić, że plac Obywatelski jest dziełem przypadku, ponieważ koncepcja zabudowy nowego centrum wielokrotnie się zmieniała i poszczególne budynki, jakie na nim wzniesiono nie są wynikiem całościowego planowania tylko wręcz przeciwnie, powstawały jeden po drugim próbując dopasować się do zastanej sytuacji urbanistyczno-architektonicznej.*

Wnioski końcowe

Rozprawa doktorska mgr Katarzyny Szulc nie jest pozbawiona wad. Tak, jak już wcześniej zauważono, rażą zbyt długie dywagacje historyczne, niekoniecznie mające związek z meritum tematyki rozprawy, a jednocześnie brakuje bardziej dogłębnych analiz ważnych obiektów architektonicznych, jak chociażby dworca kolejowego autorstwa Eliela Saarinen. Praca zbliża się do modelu interdyscyplinarnego, ale biorąc pod uwagę, że broniona jest jako dzieło z dziedziny „Nauki o sztuce”, owego wkładu dotyczącego historii urbanistyki i architektury jest zbyt mało, a przecież termin „architektoniczna tożsamość” wymieniony jest w tytule.

Niezależnie od tych krytycznych uwag, rozprawę mgr Katarzyny Szulc należy ocenić pozytywnie – jest ona efektem wyczerpujących, wieloaspektowych badań dotyczących Finlandii, jej historii, kultury i sztuki, przynosi interesujące rozważania pozwalające umieścić trzy najważniejsze w stolicy kraju założenia urbanistyczno-architektoniczne w szerokim kontekście kulturowym, wydobyć ich znaczenia symboliczne, narodowe i polityczne. Tym samym w udany sposób przybliża nie zawsze zauważalne zależności między sferą materialną a duchową życia społecznego, w tym wypadku Finlandii, ale które z pewnością można też dostrzec w życiu innych społeczeństw. Ukazuje również rangę tego północnego kraju w kontekście architektury europejskiej i światowej. Recenzowana praca jest znaczącym osiągnięciem naukowym i tym samym spełnia warunki określone w ustawie o stopniach i tytułach naukowych. W związku z tym wnioskuję o przyjęcie jej przez Radę Wydziału Nauk o Sztuce Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu i dopuszczenie do publicznej obrony.

DZIEKAN
Wydziału Nauk o Sztuce
prof. UAM dr hab. Michał Mencfel

